

# HISTORICAL SCIENCES

## THE FAMINE OF 1921-1923. STATE OF EDUCATION IN MYKOLAIV REGION

**Bakovetska O.**

*Doctor of Historical Sciences, Associate Professor Mykolayiv Branch of  
Kyiv National University of Culture and Arts, Mykolaiv, Ukraine*

## ГОЛОД 1921-1923 РОКІВ. СТАН ОСВІТИ НА МИКОЛАЇВЩИНІ

**Баковецька О.**

*доктор історичних наук, доцент, Миколаївська філія  
Київського національного університету культури і мистецтв  
м. Миколаїв, Україна*

### Abstract

In article is put problem to reveal the main reasons, move, and consequences of the hunger 1921-23 for sphere of the formation on regional level. Teritorialnyne frames of the study - Nikolaevskaya area.

### Анотація

В статті розкриваються основні причини, хід і наслідки голоду 1921-23 років для установ освіти на регіональному рівні. Територіальні рамки дослідження - Миколаївська область

**Keywords:** hunger, formation, ukrainian folk, communist party, plan, death-rate.

**Ключові слова:** голод, освіта, український народ, комуністична партія, план, смертність.

XX століття для українського народу стало епохою випробувань. Війни, штучний голод, що повторювався з вражаючою систематичністю, репресії – усе це українцям довелося пережити. Відновившись як Фенікс з попелу, українська нація наприкінці століття знайшла в собі сили побудувати власну, незалежну країну. На цьому шляху народу допоміг досвід, який здобули українці протягом тривалої боротьби за свободу. Роки лихоліть виховали в народі витривалість, наполегливість в досягненні мети, загартували його волю і дух. В ім'я пам'яті минулих поколінь, які страждали заради майбутнього, сучасники зобов'язані особливу увагу приділяти темам, які висвітлюють етапи випробувань українського народу. До такого переліку тем неодмінно належать дослідження голодоморів в Україні.

Метою статті є спроба визначити умови, в яких опинилися установи освіти Миколаївської області в період голоду 1921-23 років. На основі раніше не задіяних архівних матеріалів розкрити рівень руйнації в системі освіти, методи боротьби із проявами голоду в районах області та місті Миколаєві, їх результативність, моральний і фізичний стан дітей, наслідки штучного голоду для майбутнього української нації.

Протягом 90 – х років XX ст. – початку XXI ст. з'явилося чимало наукових праць, присвячених темі голоду. Даною проблемою займаються такі українські вчені: М.М. Шитюк, В.П. Шкварець, Є.Г. Горбуров, Ю.В. Котляр, О.М. Мовчан та інші. [1]

Одним з найжахливіших проявів голоду в Україні на початку 20-х років стало питання виживання дітей. Перед місцевою владою Миколаївської губернії стояло завдання - надати допомогу підростаючому поколінню, використовуючи для цього будь-які можливості. На певний час заклади освіти

вимушено, зокрема початкової і середньої, перетворюються в установи для харчування голодуючих дітей. Вивіз зерна та інших продуктів з території Миколаївщини, поряд із неврожаєм, значно ускладнює це завдання.

На засіданнях губернських і волосних комітетів допомоги голодуючим (Губкомдопгол і Волкомдопгол), створених в липні-серпні 1921 року, регулярно розглядаються методи порятунку потерпілих, зокрема дітей. З цією метою, наприклад, Привольнянським Волкомдопголом 22 січня 1922 року розроблено і прийнято план проведення тижня допомоги голодуючим. Основні пункти цього документу:

1. Безпосередня і термінова допомога: а) розділити все населення на 3 категорії – голодуючих, тих що можуть прожити, заможних; б) чітко і точно провести перерахунок перелічених категорій; в) після перерахунку, першу категорію абсолютно голодуючих розподілити пропорційно на останні дві категорії, з розрахунку не більше однієї родини кількістю 5 чоловік на 10 домогосподарств і однієї родини кількістю до 10 чоловік на 15 домогосподарств, та зобов'язати останніх утримувати до нового врожаю родину, яка була до них прикріплена.

2. Утворення резервного фонду: а) зобов'язати третю категорію заможних провести самостійне додаткове оподаткування себе із розрахунку – зібрати додатково продуктів з 15 домогосподарств на утримання 5 чоловік голодуючих до нового врожаю; б) розробити план оподаткування торговців і приватних підприємців; в) провести збір видатків і пожертвувань установ; г) зобов'язати відділ народної освіти (Наросвіт) і політраду влаштувати платні концерти, вистави з повним збором на допомогу голодуючим.

3. Відкрити додаткові пункти харчування для постраждалих від голоду...[2]

Такий захід був не поодиноким в той час. Починаючи з листопада - грудня 1921 року на заклик ЦК РКП/б/ про організацію шефства над голодуючими більш заможних громадян відізнались усі місцеві комітети допомоги голодуючим різних рівнів.

На засіданнях Губкомдопгола і Волкомдопголу регулярно розглядалися питання захисту дітей. Існувало два найпоширеніших варіанта вирішення проблеми: перший – прикріплення голодуючих дітей до окремих громадян. У протоколі Балацьковського Волкомдопголу від 13 лютого 1922 року мова йдеться про термінове надання необхідної допомоги 6-ом сиротам, що проживали в селі Балацьке: «...в селі перебуває шість дітей, які знаходяться на порозі голодної смерті. Враховуючи той факт, що ніхто із місцевих жителів не приходить їм на допомогу, окрім громадянина В. Завадського, який забрав до себе на годування одного з сиріт, а в місцевій секції Волкомдопголу продуктивні ресурси відсутні, комітет постановляє: дітей, що залишилися без допомоги, в примусовому порядку прикріпити до забезпечених селян: Шкурати Михайла, Дорошенко Анастасії, Мошинця Митрофана, Терещенко Сергія, Комашки Іллі. Розподіл сиріт по родинам і спостереження за якісним годуванням закріпити за Балацьким Селкомдопголом». [3] В квітні місяці цього ж року Балацьківський Волкомдопгол приймає рішення про розподіл 200-т гостро голодуючих дітей між жителями сіл, а саме до Бородачево направлено 22 особи, Мар'ївка – 42, Мала Мар'ївка – 14, Добра Криниця – 42, Мар'янівка – 20, Христофорівка – 37, Балацьке - 23 дитини. [4] Подібні рішення також приймаються створеною на початку 1922 року Радою захисту дітей (Радзадет). 25 листопада 1922 року Губрадзадет приймає рішення створити патронат установ та організацій над постраждалими дітьми при Миколаївському відділу соціального виховання (Соцвих) відповідно до постанови народного комісаріату просвіти (Наркомпрос). Також була внесена пропозиція організувати інститут опікунів, тобто родини які виявили бажання в індивідуальному порядку допомагати постраждалим від голоду дітям, потрапляли до реєстру Соцвиху і в будь яку мить повинні були по можливості забезпечити дітей продуктами харчування, житлом і одягом. [5]

Другий варіант вирішення проблеми - це розширення мережі дитячих будинків і відкриття додаткових пунктів харчування. Для виконання цього завдання насамперед створювали комісії, які працювали в усіх волостях Миколаївської губернії. Метою їх роботи було вивчення ситуації в окремо взятому районі. На основі результатів медичних обстежень голодуючих дітей, зазвичай від 1 року до 15, складали звіти і згодом виносились рішення про виділення коштів на відкриття їдалень, надходження додаткових продуктивних пайків для сиріт, збільшення фінансування дитячих будинків, або відмова у допомозі. Так, без будь якої аргументації, було відмовлено дитячому будинку в селі Гур'ївка

у виплаті грошей із фонду Волкомдопголу на придбання насіння для проведення посівної кампанії на присадибній ділянці у березні 1922 року. [6] Така сама ситуація повторилась на засіданні Кисляківського Волкомдопголу, де у квітні 1922 року було відмовлено у проханні Лупаревському селкомдопголу залишити всі 100% продуктивних пайків, зібраних з місцевих жителів, в розпорядженні сільського комітету, для допомоги дітям, і відхилено прохання про допомогу у відкритті в селі харчового пункту для гостро голодуючих дітей кількостю 113 чоловік від 5 до 15 років. [7] Поясненням цих відмов насамперед могла бути відсутність можливості надати необхідну допомогу через аграрну політику центру.

Однак, більшість рішень комісій Комдопголів було направлено на підтримку постраждалим дітям, навіть із врахуванням абсолютно мізерних сум, що знаходились у розпорядженні комітетів. 11 травня на засіданні Петровського Волкомдопголу заслухано доклад голови комісії т. Левіна про розміри голоду на території цієї волості. В документі повідомлялося: «...стан в якому опинився регіон є загрозливим. Необхідна термінова допомога. Більше за інших голодуючих серед дітей, є дуже багато гостро виснажених. За час роботи комісії зареєстровано 115 голодних смертей. Зібраними пайками ситуацію на врятувати. Серед дорослого населення повністю знищені будь-які батьківські почуття, стан дітей критичний. На свої кошти ми можемо прокормити не більше 25 чоловік протягом одного місяця, а голодуючих дітей у волості сотні...». За результатами перевірки прийнято рішення: а) прискрити відкриття дитячого будинку; б) просити допомоги у Губкомдопголу в отриманні продуктів, які приходили з Волині, з метою порятунку від голодної смерті якомога більше дітей; в) створити спеціалізовану медичну комісію для обстеження голодуючих дітей. [8]

21 вересня 1922 року була зібрана 3-тя губернська нарада Комдопголу і Губробіткомдопголу Миколаївщини. Згідно із протоколом на засіданні оприлюднена така інформація: «...в дитячих установах губернського відділу народної освіти станом на 1 вересня 1922 року знаходиться 12000 дітей. На початку, тобто на 1 січня 1922 року, було тільки 4000. Через неотримання фінансування із центру та його повна відсутності на місцях – дитячі будинки на Миколаївщині являють собою сумне видовище. Діти, що перебувають в них приречені на вимирання... Дитячі будинки повинні знаходитися на державному забезпеченні, але наряди Центру реалізуються лише на 25 – 35%. Харчування дітей покращилося тільки в результаті появи допомоги з боку американської благодійної асоціації «Ара»...». Також на нараді прийнято рішення - фонд у розмірі 42000 пудів зерна, переданий центральним Комдопголом для потреб дитячих будинків і медичних установ, розділити у такій пропорції: 2/3, а саме 32000 пудів виділити Губнаробразу, і 1/3 – 10000 пудів Губздраву. [9]

Наведена характеристика розкриває реальний стан дитячих установ на початку 20-х років. До того

ж ще треба додати таку цифру – до 80% дітей дитбудинках хворіли на сухоту. Але, незважаючи на всі жахи дитячого існування в спеціалізованих установах, перелічені в документі, поза їх межами було ще гірше. Свідченням цього є спроби батьків, які були не в змозі прокормити своїх дітей, отримати дозвіл на їх перебування у дитячих будинках. [10] На думку багатьох, це був порятунок. І зрозуміло чому. В даний період рівень голоду став настільки неймовірним, що одним із найжахливіших його проявів стають випадки людодіства. Представлені фотокопії є свідченням цього.

В 1923 році ситуація з дитячими будинками не покращується. Висновки комісії констатують погіршення становища. Заходи, направлені на перевід дитячих будинків з державного і місцевого бюджетів в статус установ, що утримуються приватними особами, проф. організаціями і установами, не змінило ситуації. В Миколаївську окружну інспектуру народної освіти регулярно надходили листи з учбових закладів, в яких службовці дитячих будинків скаржились на тяжкий матеріальний стан, на значну заборгованість по заробітній платі. Прохання про допомогу, що містилися в листах, були останньою надією для цих людей: «...просимо виділити нам мануфактури на одяг або білизну і сподіваємося, що ви не відмовите в нашому проханні, за що будемо вам дуже вдячні...», «...просимо виділити нам насіння для проведення посівних робіт на городі дитячого будинку...». [11]

Рішення місцевої влади, щодо методів допомоги дитячим будинкам інколи мали достатньо неоднозначний характер і не завжди були виваженими. 30 березня 1923 року на засіданні міської ради, відповідно до висновків комісії, яка працювала з 18 лютого 1923 року в мережі установ Соцвиху, прийнято ухвалу, за якою фінансування та забезпечення дитячих будинків продовольчими товарами повинно проводитися в плановому порядку, однотипно для всіх домів. Будь які самостійні заготівельні або фінансові операції направлені на самозабезпечення дитячих будинків були відповідно заборонені. [12]

1 червня 1923 року видано наказ окружною інспектурою народної освіти за №110 (для виконання в закладах мережі Соцвиху) згідно якого, з метою покращення ситуації з харчуванням, відбувалося скорочення кількості дітей у дитбудинках:

1. На підставі постанови президії Окрвиконкому за доповіддю Наросвіти «Про розвантаження дитячих будинків від дітей напівсирит» Соцвиху необхідно сьогодні (01.06.23) не пізніше за 16.00 передати завідувачому окружної інспектури Наросвіти т. Д. Сеньку план розвантаження;

2. Після складення плану, терміново розпочати підрахунок дітей напівсирит по місту та уїзду, а також збору інформації про місця знаходження їх батьків або близьких;

3. Роботу по збиранню відомостей закінчити до 10-го червня;

4. Відповідальність за точність і виконання наказу у визначений термін покладається персонально на старшого інструктора товариша Левицького. [13]

Перелічені документи вказують на абсолютну безпорадність місцевої влади перед існуючою бідною. Згодом, розуміючи, що виправити ситуацію цими заходами не вдається, а допомога дітям шляхом додаткового оподаткування «не голодуючих» громадян, які вже виплачували на той час окрім податків ще й голпайки (пайки голодуючим), місцеві чиновники повертаються до ідеї поступового повернення дитячих будинків на утримання місцевого і державного бюджетів. В рішенні Миколаївського Окрвиконкому від 20.06.23 р. зазначається: «...беручи до уваги скорочення відсоткових відрахувань з членів профсоюзів, визнати необхідним прийняти на місцевий бюджет школи і дитячі будинки. Переведення закладів освіти, що патронуються профорганізаціями, проводити поетапно, в залежності від існуючих ресурсів...». [14]

В черговий раз питання утримання дитячих будинків піднімається на засіданні президії Миськ-ради 26 вересня 1923 року. Із позачерговою заявою про катастрофічну ситуацію у дитбудинках, в зв'язку із зняттям їх з державного фінансування, виступає т. Коваленко. [15]

Були позбавлені державного фінансування не лише дитбудинки. Дитячі колонії, школи змушені вирішувати проблему харчування самотужки. З метою впорядкувати ці поодинокі спроби, рішенням Одеського Губвиконкому від 18.04.23 р. дозволено засівати шкільні ділянки. Також зазначалося, що необхідно прийняти негайні заходи щодо виявлення та обліку фондів шкільного зерна і у випадках неправильного його використання, розслідувати ці факти. [16]

Продовженням цієї програми став наказ від 30.06.23 р. Окрнаросвіти, направлений всім районним відділам народної освіти, в якому говорилося: «1. Відповідальність за своєчасний збір врожаю... покладається на завідувачих шкіл...; 2. Через те, що школи у своєму розпорядженні не мають відповідного реманенту, ОкрВНО (окружне відділення народної освіти) надає можливість завідувачим шкіл проводити збір врожаю за певну його частину, на підставі добровільної згоди селян; ...5. Всі угоди з селянами щодо збору врожаю, повинні фіксуватися письмово у відповідних актах і завірятися у сільських радах...». [17]

Ці документи, покликані начебто допомогти дітям, по-перше, були не своєчасними – кінець квітня для початку посівної кампанії є запізним; по-друге – через труднощі посівної кампанії, сподівання на врожай не виправдалися і, відповідно, облік посівів, проведений ОкрВНО, не співпадав із кількістю зібраного врожаю. Це, в свою чергу, викликало так звані непорозуміння. Красномовним фактом несвоечасності, не дієвості цих наказів є діяльність одного із завідувачих дитячою сільською колонією №2 «Інтернаціонал» І. П. Знамелського. У своєму звіті за квітень, травень, червень місяці 1923

року до Оксрсоцвиху він розповідає про його намагання поліпшити ситуацію з харчуванням дітей, відповідно до наказів: «...Наприкінці березня і в перших числах квітня наша колонія від... правильного регулярного темпу перейшла до нового життя, пов'язаного з господарськими клопотами, посиленою роботою по проведенню весняної посівної кампанії. Відсутність реманенту при колонії заважала та погіршувала роботу. Артіль «Інтернаціонал» практично по всім питанням відмовляла, не дивлячись на великі запаси сільськогосподарського інвентарю, який покривався іржею під відкритим небом. З великими труднощами дістали на станції прокату напівпрацюючий букарь та сіялку. Також з набагато більшими трудом мені вдалося отримати в Артілі «Червона зірка» 15 десятин землі для посівів ярових культур... Кількість отриманого насіння була незначною... Додаткові культури ми вирішили придбати за свій рахунок. Для цього самі накопали коріння, порубали його і продали на базарі. Всього продано коренів на 963 карбованця. Частину грошей пустили на придбання молока в Артілі «Інтернаціонал», для покращення харчування дітей. Інша частина пішла на закупівлю насіння. Нестачу коштів я поповнив із свого жалування...». [18] Така діяльність завідуючих закладів освіти не поодинокі в ті часи.

Наприкінці серпня місяця 1923 року І. П. Знамелський, через не зовсім продумані накази, змушений виправдовуватися перед Оксрнаросвіти. Приводом до цього став закономірний візит контролера-інспектора т. Бабенко, яким начебто було виявлено факт про те, що завідуючий дитячою колонією приховав частину посівів, не виконував правил звітності а також був винний у загибелі частини посівів ячменю і проса. Завідуючий колонією докладно пояснює у своєму черговому звіті з якими саме труднощами йому і його вихованцям довелося зустрітися під час проведення сільськогосподарських робіт: «...додаткові землі, взяті у Артілі, в оренду кілька років заростали бур'яном, були засмічені камінням, корінням, кущами, ямами. Відсутність техніки і неможливість нормально боронити землю, посуха – все це не дало можливості нормально провести посівну кампанію...». Завідуючий пояснює, що додатковий врожай необхідний колонії для збільшення бюджету. Він доводить повну свою непричетність до будь яких зловживань, наполягаючи – весь зібраний врожай внесений до інвентарної книги. Єдина його провина в тому, що книга звітності застаріла і не відповідає новим вимогам. До того ж відповідні структури на той час не надіслали ще нових формулярів. З цією аргументацією погодився і інспектор. Але коли він поїхав, його звіт містив інформацію про зловживання завідуючого. [19]

12 січня 1924 року на засіданні секції Наросвіти Миськвиконкому прийнятий план дій по реформуванню системи Соцвиху. Характер цього документу значно відрізняється від попередніх постанов або планів. На зібранні піднімалися питання про необхідність підняття педагогічної кваліфікації працівників дитбудинків, потребу викоренити положення, при якому дитбудинки міста Миколаєва являють з себе харчові осередки. Планувалося на початку частково приблизити дитячі будинки до їхнього справжнього призначення – установ соціального виховання. Для виконання цього завдання, на думку чиновників, необхідно було зменшити навантаження педагогічного персоналу з 25 дітей на одного вихователя до 15, відповідно до операційного плану Оксрніспектури Наросвіти, який було прийнято губернською плановою комісією. [20] Різка зміна завдань в планах пояснюється не стільки значним покращенням в справі боротьби із наслідками голоду, скільки із зміною політичної ситуації в країні.

Сфера освіти не обмежувалася лише переліченими закладами. В місті Миколаєві, станом на 1-ше липня 1923 року, було зареєстровано: інститут народної освіти (ІНО); 2-ві професійно-технічні школи: технікум імені К. А. Тимирязєва і Залізнично-Дорожній технікум; 8-м шкіл фабрично-заводського учнівства, серед яких школа ІЗО (мистецтв), Торгово-промислова школа, Професійно-технічна школа, школа ФЗУ при заводі імені А. Марті-Бадіна, школа при заводі «Плуг і Молот» і т.і. В березні 1924 року ситуація змінюється. Вже було зареєстровано 4 вузи: ІНО, технікум імені К.А.Тимирязєва, вечірній робочий технікум, технікум путів сполучення і 2 робочі факультети при Оксрпрофбюро і технікумі імені К. А. Тимирязєва. В них навчалось 977 чоловік, з яких 641 особа складала чоловіки і 336 – жінки. Соціальний склад студентів був таким: 25 чоловік – червоноармійці, 379 – робочі, 263 – селяни, 327 – службовці, 46 – не визначена соціальна приналежність. Збільшилась кількість шкіл ФЗУ. Їх нараховувалося вже 9. Також до них додався ще дім робітничої молоді. Загальна кількість учнів складала 862 людини, серед яких чоловіки складала 823 особи, жінки – 39. Соціальний склад: червоноармійців – 1, робочих – 760, селян – 27, службовців -67, не визначених -7. [21]

Ситуація в місті не набагато була кращою ніж на селі. Студентам і учням шкіл доводилося теж страждати від голоду. За інформацією ректора ІНО т. В. М. Фідровського, яку він оприлюднив на засіданні секції Наросвіти Миколаївської Миськради, студенти, що прибували з інших міст округу, насамперед студенти із сіл, знаходились у вкрай важкому становищі. На підставі виступу В. М. Фідровського, пленум приймає рішення: «Враховуючи тяжке матеріальне становище студентів, які не мають заробітної плати в місті, а через бідність батьків не отримують ніякої допомоги від них, зібрання вважає за необхідне просити президіум Миськради підтримати студентство і допомогти реалізувати план організації Будинку студентства (гуртожитку)». [22]

На засіданні секції Наросвіти Миколаївської Миськради 13.03.24 року була оприлюднена узагальнююча інформація про ситуацію у ВУЗах. Відзначалася мізерність сум, які отримували студенти ВУЗів і Робфаків на харчування, констатовалася

вкрай важка матеріальна ситуація серед пролетарської частини студентів, яка складала 68%. З метою надання допомоги, Миколаївським Партійним Комітетом і Окрвиконкомом разом із Миськвиконбюро пролетарського студентства було проведено в грудні місяці 1923 року 2-х тижневик допомоги пролетарському студентству. Результатом цієї акції стала сума біля 2600 червоних рублів. За розпорядженням Окрвиконкому, частина цієї суми в розмірі 467 карбованців була передана Миськвиконбюро пролетарського студентства на облаштування Будинку студента і їдальні на його території. Відносно інших грошей, вони були затримані Окрвиконкомом, в зв'язку з тим, що вони перераховувались до Губвиконкому. На цьому ж засіданні говорилось про умови, в яких живуть студенти у гуртожитку: «...відпочивають по 2-3 чоловіка на одному ліжку, або просто на підлозі, коштів на харчування з трудом вистачить до 20.03.24 року... Враховуючи ці обставини, секція Наросвіти Миськвиконкому просить президіум Миськвиконкому клопотати перед Окрвиконкомом про залишення зібраних коштів в 2-х тижневий термін у розпорядженні округу, а також про пересилання додаткових коштів із сум, які раніше збиралися у загально губернському масштабі для допомоги голодуючому студентству...». Також в постанові містилося прохання звільнити будинок студентів від комунальних платежів. [23]

Поряд із такою інформацією, в офіційних звітах про діяльність Наросвіти ситуація виглядала зовсім в іншому ракурсі. Так, наприклад, на пленарному засіданні Миколаївського Миськвиконкому від 17.08.24 р. було заявлено: «...1923-24 навчальний рік є першим, який пройшов при сприятливих умовах з матеріального боку... В Миколаєві, станом на 10 серпня 1924 року, нараховувалося: 26 шкіл Соцвоса, 260 вчителів і 4985 учнів. Мережа навчальних шкіл міста (трудова) охоплює 42% дітей шкільного віку. Середній заробіток вчителів складає 30-35 рублів на місяць. Підручниками і письмовими при належностях учні забезпечені на 90%. В окрузі нараховується 211 шкіл, які знаходяться на місцевому бюджеті. В них навчається 16465 дітей і працює 394 викладача. Школи охоплюють 24,5% дітей шкільного віку. Положення в дитбудинках загалом залишається важким. Однак і в цій сфері досягнуті позитивні результати. Починаючи з зими 1923 року розпочата посилена заготівля одягу, їжі, проведені ремонти... Дошкільне виховання недостатньо розвинуто. Відкрито всього 3 дитсадки, в яких перебуває 150 дітей. Ця мережа не вирішує питання...». [24]

Такий оптимізм пояснюється: частково поступовим покращенням ситуації - врожай 1923 року був більш вдалим; частково директивами центральних органів влади. Експертна комісія, яка розпочала свою роботу 17 березня 1923 року, поклала край відкритому розповсюдженню інформації про голод в Україні. [25] Відкрито мова могла вестися лише про результати кампанії по боротьбі із голодом і про допомогу голодуючим.

Період голоду 1921-1923 років безумовно мав руйнівні наслідки для освіти. Регіони, найбільш постраждали від цього, штучно створеного лиха, втратили зв'язок із своїм минулим, ментальність українського народу зазнала відчутних змін. Сукупність перелічених наслідків була підсилена тим, що саме освітня галузь – а це представники культурної еліти України і підростаюче покоління – надія кожної нації на світле майбутнє, були, в більшості своїй, жорстоко знищені. Однак, навіть в часи такого лихоліття, мешканці Миколаївської губернії, відновлюючи народне господарство, не забували про підтримку і розвиток освітньої галузі.

#### СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Голод 1921-1923 рр. в Україні / Історія України в особах. Частина друга. За редакцією проф. В. П. Шкварця. – Миколаїв: ТВП «ТЕГАС», 1993; Мовчан О. М. Голод 1921-1923 років в Україні // Український історичний журнал. – 1990. - №10; Шитюк М. М., Горбуров К. Є. Миколаївщина в голодних 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947 роках. – Миколаїв : Видавництво Ірини Гудими, 2007; Котляр Ю. В. Канібалізм під час голоду 1921-1923 рр.: історико-психологічний аналіз // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки (Інститут історії України НАН України). Випуск 7: Спеціальний. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003; Мовчан О. М. Террор голодом в Україні в 1921-1923 роках // Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. – Київ-Нью-Йорк: Видавництво М. П. Коць, 2003.
2. Державний архів Миколаївської області (ДАМО). – Ф.614. – Оп.1. – Спр.54. – Арк.3.
3. Там само. – Арк.21.
4. Там само. – Арк.122.
5. Там само. – Ф.99. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.6.
6. Там само. – Ф.614. – Оп.1. – Спр.54. – Арк.66.
7. Там само. – Арк.124.
8. Там само. – Арк.133-135.
9. Там само. – Спр.57. – Арк.87.
10. Там само. – Ф.99. – Оп.1. – Арк.207.
11. Там само. – Ф.99. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.136.
12. Там само. – Спр.7. – Арк.23.
13. Там само. – Спр.16. – Арк.31.
14. Там само. – Спр.7. – Арк.40,42,44.
15. Там само. – Спр.14-6. – Арк.33.
16. Там само. – Спр.14. – Арк.47.
17. Там само. – Спр.16. – Арк.27.
18. Там само. – Спр.6. – Арк.181-182.
19. Там само. – Арк.211-223.
20. Там само. – Спр.14-6. – Арк.141.
21. Там само. – Арк. 11,144.
22. Там само. – Арк. 138.
23. Там само. – Арк.117,144.
24. Там само. – Арк.161.
25. Миколаївщина: літопис історичних подій. – Миколаїв. -1997. – С. 285.